

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

VAHABZADƏ NİGAR MİRQASIM QIZI

**KOMMERSİYA BANKININ ƏMƏLİYYATLARININ
DİVERSİFİKASİYASINDA BANK VEKSELLƏRİNİN ROLUNUN
ARTIRILMASI YOLLARI**

5308.01 - “Ümumi iqtisadiyyat”

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Gəncə-2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Elnur Məhəmməd oğlu Sadıqov

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Zahid Fərrux oğlu Məmmədov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əsli Alı qızı Qurbanova

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat
və Sənaye Nazirliyinin İqtisadi
İslahatlar Elmi – Tədqiqat İnstitutu**

Müdafiə 27 fevral 2014-cü il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.04.013 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda olacaqdır.

Ünvan: Az 2000, Gəncə şəhəri, A. İsgəndərov küçəsi, 64. 2–ci mərtəbə.
Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 24 yanvar 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**FD. 04.013 birləşdirilmiş
Dissertasiya şurasının elmi
katibi, i.f.d., dosent:**

V.T.Əmrahov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı: Müasir şərtlə maliyyə bazarının ən geniş yayılmış alətlərindən biri bank vekseldir. Veksel, universal maliyyə aləti kimi, çoxəsrlik tarixə malikdir və bütün dünyada geniş istifadə olunur. Ölkəmizdə qiymətli kağızlardan, o cümlədən bank veksellərindən istifadə olunması təcrübəsi uzun müddət tətbiq olunmurdu. Son on ildə bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank sisteminin inkişafı bank veksellərində istifadəyə şərait yaratmışdı.

Bank veksellərinə hökumət, əsasən təsərrüfat subyektləri, maliyyə strukturları, qanunvericilik orqanları daha çox maraq göstərir. Bank veksellərinin döviyyəsi təcrübəsi çoxsaylı suallarla və problemlərlə bağlıdır ki, bu da zəruri nəzəri tədqiqatların aparılmaması və veksel döviyyəsinin qanunvericilik bazasının zəif olması ilə bağlıdır. Milli qanunvericilikdə vekselin və bank vekselinin əsas nəzəri anlayışları müəyyən edilsə də, veksellərin, veksel kreditlərinin və s. təsnifatı, həmçinin veksel əməliyyatlarının aparılması üzrə işlək mexanizmi mövcud deyil. Nəzəri tədqiqatların və zəruri hüquqi bazanın zəif olması bank veksellərinin döviyyəsi, onların milli iqtisadiyyatda istifadə olunması təcrübəsinin təşkilinə mənfi təsir göstərir. Bütün bunlar dissertasiya tədqiqatının mövzusunun seçilməsinə, Azərbaycanın Milli iqtisadiyyatında bank veksellərindən istifadə nəzəriyyəsi və təcrübəsi nöqtəyi-nəzərindən aktuallığına zəmin yaradır.

Vekselin mahiyyəti, veksel döviyyəsinin hüquqi əsasları haqqında nəzəri işlər 1995-1996 və 2000-2003-cü illərdə aparılmağa başlansa da, ölkəmizdə veksel döviyyəsinin təcrübədə az da olsa tətbiqinə 1998-ci ildən başlanmışdır və hazırkı dövrə qədər davam edir. Bu məsələlər Azərbaycan elminin iqtisadçı alimləri Z.Ə.Səmədzadənin, M.M.Sadıqovun, E.M.Sadıqovun, Z.F.Məmmədovun, elmi işlərində və eyni zamanda xarici ölkələrin iqtisadçı alimləri S.L.Yermakovun, Y.N.Yudakovun, O.S.Rudakovanın, N.V.Sergeyevin, O.M.Markovun, A.A.Feldmanın, Y.M.Mirkinin, V.E.Maneviçin, V.V.Perlamutrovun, D.A.Ravkinin, A.Q.Morozovun, M.M.Belyakovun, V.L.Kireyevin, O.L.Kozlovanın və s. əsərlərində nəzərdən keçirilmişdir.

Bununla belə, bəzən elmi əsərlərdə bank vekselinin mahiyyəti məsələsi ya arxa plana çəkilir, ya da ümumiyyətlə nəzərdən keçirilməmişdir. Bu, əsasən, onunla əlaqədardır ki, bəzi tədqiqatçılar bank veksellərini mövcudluq hüququndan məhrum edirdilər. Tədqiqatçıların belə bir baxışı iqtisadi təcrübəyə zidd idi. İqtisadi təcrübədə isə bank veksellərinin döviyyəsinin mövcudluğu, həm ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri üçün, həm də bütünlüklə iqtisadiyyat üçün onların kommersiya veksellərindən üstünlüyü əsaslı şəkildə sübut olunurdu.

Müasir veksel döviyyəsi üzrə bütöv nəzəri və hüquqi konsepsiyanın ol-

maması, bank veksellərinin döviyyəsinin ayrı-ayrı məsələlərini nəzərdən keçirən müəlliflərin bir çox məqalələrinin meydana çıxmasına zəmin yaratdı. Buraya Z.Ə.Səmədzadənin, M.M.Sadıqovun, E.M.Sadıqovun, Z.F.Məmmədovun, V.M.Həsənovun və xarici iqtisadçı alimlər N.N.Martinkonun, B.L.Kiriyevin, O.L.Kozlovanın, U.O.Arendesin, S.M.Duxovun, V.N.Yedronovanın, Y.A.Mizikovskinin, S.L.Yermakovun, L.Q.Yefimovanın, R.İ.Ryabovanın, A.B.Peqnikovanın, E.B. Staradubçovanın və digər müəlliflərin dövi mətbuatın müxtəlif nəşrlərində dərc olunmuş məqalələrini misal göstərmək olar. Müəlliflər bank veksellərindən vergitutma məsələlərinə, bank veksellərindən istifadə üzrə təcrübə sxemlərinə, maliyyə hesablamalarına, bank vekselləri ilə aparılan əməliyyatlara və s. məqalələr həsr etmişlər. Həmin əsərlərin təcrübə istiqaməti qeyd olunan problemlərə toxunmağa imkan vermirdi. Eyni zamanda, bu əsərlərin öyrənilməsi bank vekselinin döviyyəsi probleminin nəzəri cəhətdən dərinlən işlənilib hazırlanmasını zəruri edir, çünki nəzəri tədqiqatların aparılmaması terminoloji qarışıqlıqlar yaradır və veksellərin, o cümlədən bank veksellərinin meydana çıxması, döviyyəsi və ödənilməsi prosesini tənzimləyən hüquqi normaların düzgün izah edilməməsinə səbəb olur.

Qeyd olunan hallar, bank vekselinin mahiyyəti və funksiyası ilə əlaqədar olan məsələlərin, veksel döviyyəsinin zəifliyinin səbəblərinin, bank vekselinin döviyyəsinin və kommersiya bankları üçün bank vekselindən istifadənin optimallaşdırılmasının iqtisadi nəticələrinin və Azərbaycan Respublikasında bank veksellərinin inkişaf perspektivlərinin hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmasının zəruriliyini şərtləndirir. Bu, dissertasiya tədqiqatının məqsədini, vəzifələrini və istiqamətlərini müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Elmi işin məqsədi bank vekselindən istifadənin optimallaşdırılması üzrə təcrübə tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından və nəzəri əsasların tədqiq olunmasından, bank əməliyyatlarının diversifikasiyasında bank veksellərinin rolunun aşkara çıxarılması nöqtəyi-nəzərindən kommersiya bankının fəaliyyətinin təhlil edilməsindən ibarətdir.

Qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq, dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr nəzərdən keçirilmişdir:

- Bank sisteminin formalaşması və inkişafının xarakterik xüsusiyyətlərinin müəyyən olunması;
- Bazar iqtisadiyyatının aləti kimi veksel “anlayışının” müəyyən edilməsi;
- Müasir şəraitdə veksellərin təsnifatının dəqiqləşdirilməsi;
- Bank vekselinin mahiyyətinin, bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun iqtisadi əhəmiyyətliliyinin müəyyən olunması;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında bank vekselindən az istifadə olunmasının səbəblərinin tədqiq olunması;
- Kommersiya banklarında depozit əməliyyatlarının təşkili və regionlar

üzrə depozit hesablara kredit qoyuluşlarının və əmanətlərinin cəlb edilməsinin tədqiq olunması;

- Bank vekselləri bazarının tənzimlənməsinin zəruriliyinin və mümkünlüyünün müəyyən olunması;

- Mərkəzi Bank və kommersiya banklarının öz vekselləri ilə işinin xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması məqsədi ilə bank veksellərinin dövryyəsinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri;

- Diversifikasiya əməliyyatları ilə kommersiya banklarının gəlirlərinin formalaşması və səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi mexanizminin müəyyən olunması;

- Kommersiya banklarının öz vekselləri ilə həyata keçirdiyi fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin nəzəri əsaslandırılması;

- Azərbaycanın müasir iqtisadi şəraitində bank vekselləri bazarının inkişaf perspektivlərinin müəyyən olunması.

Tədqiqatın obyektı – bank vekseli, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi şəraitində kommersiya bankının əməliyyatlarının diversifikasiyası təcrübəsidir.

Tədqiqatın predmeti – ölkə üzrə kommersiya banklarının fəaliyyətində bank vekselindən istifadə olunması təcrübəsidir.

Dissertasiya işinin metodoloji və nəzəri əsasları. Tədqiqatın gedişində müəllif aşağıdakılardan:

- Elmi müşahidə, müqayisə, təhlil, sintez, riyazi və s. üsullardan;
- Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində veksəl dövryyəsi, bank vekselinin funksiyaları, vəzifələrin həlli üçün bank veksellərindən istifadə olunması haqqında Azərbaycanın tədqiqatçı alimləri Z.Ə.Səmədzadə, M.M.Sadiqov, E.M.Sadiqov, Z.F.Məmmədov və eyni zamanda beynəlxalq tədqiqatçı alimlərin E.B.Staroduvçovanın, A.A.Feldman, A.Q.Morozov, O.U.Lavruşina, Q.N.Beloqlazova, B.B.Rubçov, V.İ.Kolesnikov, D.A.Ravkin, A.A.Tedeyev, R.İ.Ryabova, D.L.İvanov, V.V.Belovun elmi əsərlərindən istifadə etmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Milli iqtisadiyyatın, bank sisteminin vəziyyəti haqqında rəsmi statistik materiallardan; bank vekselləri bazarı və veksəl dövryyəsi haqqında analitik şərhərdən və işgüzar məlumatlardan, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının və Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin maliyyə hesabatından, eləcə də idarəetmə, analitik və mühasibat uçotu materiallarından ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanda veksəl dövryyəsinin nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin, eləcə də qüvvədə olan qanunvericiliyin təhlili bir sıra tədbirlərin görülməsinə imkan yaratmış və bazar iqtisadiyyatının aləti kimi veksəl anlayışı dəqiqləşdirilməklə veksellərdən istifadənin qanunvericiliyə

müvafiq qaydada rəsmiləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan yeni veksəl təsnifatı kimi təkliflər irəli sürülmüşdü;

- Bank vekselinin mahiyyətindən çıxış edərək bank vekseli anlayışının açıqlanması, onun təsnifatının irəli sürülməsi, bank vekselindən istifadə zamanı tətbiq edilən terminologiyanın dəqiqləşdirilməsi;

- Bank vekselləri bazarının xarici və daxili tənzimlənməsinin zəruriliyinin, onun tənzimləmə üsullarının nəzəri cəhətdən əsaslandırılması;

- Ölkəmizdəki müasir şəraitdə bank veksellərinin təcrübədə tətbiqinin və dövryyəsinin inkişafının prioritetlərinin müəyyən olunması;

- Bankların öz vekselləri ilə apardığı əməliyyatların optimallaşdırılması haqqında konkret tövsiyələrin əsaslandırılması;

- Diversifikasiya əməliyyatlarının bank gəlirlərinin formalaşmasına təsirinin müəyyən olunması;

- Milli iqtisadiyyatda bank vekselinin inkişaf perspektivlərinin müəyyən olunması kimi tədbirlər onun tətbiqi imkanlarını genişləndirəcək.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Müəllif tərəfindən təklif olunan bank sisteminin yaranma xüsusiyyətləri və bank vekseli anlayışının izahı, onun təsnifatı əsasında işlənib hazırlanmış yeni hüquq normalarının veksəl qanunvericiliyi təcrübəsinə daxil edilməsi veksəl dövryyəsinin nizama salınmasına və Azərbaycan Respublikasının bank sisteminə bank vekselindən istifadənin sürətli artımına şərait yaradacaq.

Bununla yanaşı kommersiya banklarının öz vekselləri ilə həyata keçirdiyi fəaliyyətin optimallaşdırılması ilə əlaqədar təkliflərin icrası bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə əlverişli imkanlar yaradacaq:

- ilk növbədə iqtisadiyyatın real sektoruna kredit qoyuluşlarının artırılmasını;
- müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi və ödənişdən yayınmaların qarşısının alınması yolu ilə pul dövryyəsinin normallaşdırılmasını;
- kommersiya banklarının müştərilərlə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsini;
- kommersiya banklarının bank veksellərinin keyfiyyəti üzərində nəzarətinin gücləndirilməsini;
- kommersiya banklarının əməliyyatlarının diversifikasiyasını;
- kommersiya bankının gəlirliliyinin və mənfəətliliyinin artırılmasını və bütövlükdə veksellərdən istifadə ilə əlaqədar olan bütün mənfə halların aradan qaldırılmasını təmin edəcəkdir.

İşin aprobasiyası və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, irəli sürülmüş elmi nəticələr respublika və beynəlxalq konfranslarda çap edilmiş materiallarda öz əksini tapmış, sahə üzrə uyğun təhsil və elmi müəssisələrin aparıcı alimlərinin iştirakı ilə keçirilən elmi seminarlarda məruzə edilmiş və bəyənilmişdir. Tədqiqat işinin nəticələri və müvafiq tövsi-

yələr konkret olaraq Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına və Azərbaycan Kooperasiya Universitetinə təklif olunmuş və praktiki istifadə üçün qəbul edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, kompüter yazısı ilə 187 səhifə həcmindədir. Dissertasiya işində hesablamaların aparılması üçün 22 cədvəl, 6 şəkil və 5 sxem tərtib edilmişdir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında tədqiqat prosesi zamanı 143 adda mənbə göstərilmişdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə vəziyyəti, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, müəyyənləşdirilmiş, işin nəzəri metodoloji əsasları, elmi yeniliyi və təcrübi əhəmiyyəti, tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və təcrübədə istifadə edilməsi imkanları şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin birinci fəslə "Bank sisteminin formalaşması və vekselin iqtisadi proseslərdə iştirakının əhəmiyyəti" adlanır. Bu fəsildə bank sisteminin yaranması və inkişafının xarakterik xüsusiyyətləri, qiymətli kağızlar bazarında vekselin mahiyyəti, növləri, vekselin iqtisadi proseslərdə iştirakının əhəmiyyətliyi və inkişaf istiqamətləri tədqiq edilmişdir.

Milli iqtisadiyyatın ayrılmaz hissələrindən və ən mühüm həlqələrindən biri də bank sistemidir. Bank fəaliyyətinin səmərəliliyi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bank sferasındakı rəqabət və yeni strukturların yaranması gözlənilməz dəyişikliklərin başvermə ehtimalını gücləndirir ki, bu da banklardan öz fəaliyyətinin idarə edilməsinin çevik siyasətinin işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Ötən əsrlərdən başlayaraq bank həm kreditör, həm də borc alan vəzifəsini icra etmişdir. Kreditdən fərqli olaraq bu münasibətlərin bir tərəfidir. Deməli, bank bu münasibətlərinin özü deyil, kredit sövdələşməsində iştirak edən, bir birinə əks mövqedə dayanan subyektlərdir. Bank kreditin inkişafının nəticəsidirsə, kredit bankın yaranmasının əsasını təşkil edir.

Hələ ötən XVI-XVII əsrlərdə bir sıra şəhərlərin (Venesiyanın, Milanın, Hamburqun, Nürberqin) tacirləri öz tacir münasibətləri arasında nağdsız hesablaşmaların aparılması üçün xüsusi jiro-banklar yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının müasir bank sistemi bazar iqtisadiyyatı dövrünə xarakter olan bir sistemdir. Bu sistem bazar modeli şəklində təzahür edərək iki pilləyə Mərkəzi Bank və kredit təşkilatlarına ayrılmışdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra, 1994-cü ildən başlayaraq Ulu Öndər Heydər Əliyevin apardığı genişmiqyaslı sosial-iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq ölkəmizdə sivil prinsiplərə əsaslanan demokratik cəmiyyət formalaşdırılmışdır. Həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi dəyişikliklər bank işinin dinamik inkişafını təmin etmiş, qiymətli

kağızlar bazasının formalaşmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Dövlət qiymətli kağızlar bazarı üzrə əsas göstəricilər cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1

Dövlət qiymətli kağızlar bazarı üzrə əsas göstəricilər

İl, ay	Nominal üzrə dövriyyədəki həcm, min. manat			Dövretmə müddəti (gün)			DQK bazarında payı, %	
	Cəmi	DQİ-r	AMB-in notları	Cəmi	DQİ-r	AMB-in notları	DQİ-r	AMB-in notları
2005	39,4	15,1	24,3	26	46	25	38,3	61,7
2006	176,7	63,0	113,6	43	98	12	35,7	64,3
2007	406,7	153,5	253,2	63	148	12	37,8	62,2
2008	410,7	230,6	180,0	40	61	14	56,2	43,8
2009	173,9	164,9	9,0	202	212	19	94,8	5,2
2010	309,7	269,7	40,0	434	496	14	87,1	12,9
2011	250,6	159,4	91,2	488	759	14	63,6	36,4
2012	324,6	204,6	120,0	465	730	13	63,0	37,0

Bu fəsildə kommersiya banklarında depozit əməliyyatlarının təşkilinin metodoloji əsasları tədqiq edilməklə regionlar üzrə kredit qoyuluşlarının və əmanətlərin depozit hesablara cəlb olunmasının səmərəliliyi müəyyən edilmişdir.

Ümumiyyətlə, dövlət qiymətli kağızlar bazasının inkişaf dinamikasına diqqət yetirməklə görürük ki, 2009-cu ildən başlayaraq həm nominal üzrə dövriyyədəki həcmə görə, eyni zamanda dövretmə müddətinə və dövlət qiymətli kağızlar bazarındakı payına görə qiymətli istiqrazlar üstünlük təşkil etmişdir. Beynəlxalq təcrübəyə istinadən Rusiya Federasiyasında kredit təşkilatlarının aktiv və passiv əməliyyatlarında qiymətli kağızların, o cümlədən bank veksellərinin xüsusi çəkisinin ölkəmizdəki vəziyyətlə 2012-2013-cü illər üzrə müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Mülkü Məcəlləsinin qiymətli kağızlar bölümünün üçüncü paragrafında veksəl anlayışı geniş şərh edilmişdir. Belə ki, veksellər orderli qiymətli kağızlardır, veksəl verən onların vasitəsilə müəyyən şəxsə müəyyən məbləğ ödəmək barəsində başqa şəxsə (ödəyiciyə) göstəriş verir və ya hər hansı müəyyən şəxsə və ya bu şəxsin sərəncamına müəyyən məbləğ ödəməyi öhdəsinə götürür.

Veksəl bir ödəniş vasitəsi kimi təkrar bazarda alınıb-satılan qiymətli kağız olduğundan, onun vasitəsilə büdcənin cari ehtiyaclarını təmin etmək, büdcənin borcunun ödənilməsi həyata keçirilə bilər.

Veksəl, bütün qiymətli kağızların tarixi əsasıdır. Veksəl – əmtəə dünyasında məlum olan, hələ kapitalizm dövrünə qədər mövcud olmuş, ideyasından digər qiymətli kağızların yarandığı ilk və ən erkən qiymətli kağız formasıdır.

Müasir dövrdə veksəl əvvəlki kimi bazarda borc qiymətli kağız qismində

fəal surətdə istifadə olunur, lakin səhmlər və istiqraz vərəqləri kimi kütləvi qiymətli kağız növləri ilə müqayisədə olduqca kiçik yer tutur.

Qiymətli kağızlar bazarı Milli iqtisadiyyatın inkişafında böyük təsir imkanlarına malikdir. Belə ki, təsərrüfat subyektlərinin büdcəyə olan borclarının alınması çətin və ağırlı bir proses olduğundan, fikrimizcə veksellərin dövrüyyəyə buraxılması borclar probleminin həlli üçün ən səmərəli yollar-dan biri hesab oluna bilər.

Qeyd edək ki, dünya maliyyə bazarında geniş yayılmış veksəl, istiqraz, flyuçers və s. qiymətli kağızlardan istifadənin artması ölkəmizin dünya maliyyə bazarına integrasiyasını sürətləndirən amillərdəndir.

Fikrimizcə, qiymətli kağızlar bazarının inkişafının əsas hədəflərindən biri fəaliyyətdə olan bazarın innovasiyaların toplaşmasına imkan yaradan geniş, əhatəli, səmərəli və rəqabətli bazara çevrilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün qiymətli kağızlar bazarının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək zəruridir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində “Kommersiya banklarının əməliyyatlarının diversifikasiyasının təhlili və səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları” tədqiq edilir. Burada kommersiya banklarının apardığı əməliyyatların diversifikasiyasının rolu təhlil edilir, diversifikasiya əməliyyatlarının bank gəlirlərinin formalaşmasına təsiri mexanizmləri təhlil edilmiş və səmərəliliyi üzrə təkliflərin daha da təkmilləşdirilməsi yolları göstərilir. Eyni zamanda xarici ölkələrin kommersiya banklarının əməliyyatlarının diversifikasiyası müqayisəli təhlil edilmişdir.

Kommersiya banklarının apardığı əməliyyatların diversifikasiyası ilk növbədə bankların xidmət sahəsində rəqabətə davamlılığına öz töhfəsini verir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yeni yaradılan bankların nizamnamə kapitalının, eləcə də fəaliyyətdə olan kredit təşkilatları üçün şəxsi vəsaitlərin minimal həcminə dair irəli sürülən tələbləri daima gücləndirir.

Təcrübə göstərir ki, kommersiya bankları öz fəaliyyətini təhlil etməklə dərk edirlər ki, bankın yerləşdiyi məkan mühüm əhəmiyyət kəsb edir və uğurlu şəkildə yerləşdirilmiş banklar müştəriləri cəlb etmək üçün daha yaxşı imkanlara malik olur. Öz fəaliyyətinin ərazi və çeşid diversifikasiyasını həyata keçirən kommersiya bankı xidmətlər çeşidi məhdud olan bank üzərində daima rəqabət üstünlüyünə malik olur. Son illərdə ölkənin bank sisteminin inkişaf templəri qeyd etməyə əsas verir ki, müştəriyə internet, yaxud poçt və ya telefon vasitəsi ilə xidmət göstərilməsi, depozitlərin yerləşdirilməsinin avtomatlaşdırılmış və ya digər şəkildə təkmilləşdirilmiş sisteminin mövcudluğu vaxta qənaət etməyə imkan yaradır və müştərilərin əməkdaşlıq edəcəyi bankı seçməsinə təsir göstərir.

Fikrimizcə, bank sisteminə inamın artırılması üçün vacib məqam depo-

zidlərin sığortalanması sisteminin mövcudluğudur. Bu halda əmanətlərin qaytarılması ehtimalı daha da artır.

Qeyd edək ki, 29 dekabr 2006-cı il tarixli “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini idarəetmə fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitlərinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Ölkəmizdə Əmanətlərin Sığortalanması Fondu fiziki şəxslərin üzv banklardakı əmanətlərini sığortalayır. Statistik göstəricilərə əsasən 01 iyul 2010-cu il tarixindən etibarən 12 faizdən çox olmayan faizlə yerləşdirilən hər bankdakı 30 000 manata qədər vəsait sığortalanır. Kompensasiyanın maksimum həddi qanunla 30 000 manat müəyyənləşdirilmişdir.

Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da vəsaitlərin qaytarılmasının zəmanət verilən ən yüksək həddi 100 000 ABŞ dolları, Belçikada 50 000 Belçika frankı, Fransada isə 250 000 frank (təxminən 49 000 ABŞ dolları) təşkil edir.

Milli iqtisadiyyatın bank sektorunda qiymət rəqabətinin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, malın istehlak dəyəri ilə (bank xidmətlərinin) onun qiyməti arasında konkret qarşılıqlı əlaqəsi yoxdur. Bununla əlaqədar olaraq açıq və qapalı qiymət arasındakı sədd də, bankın faiz dərəcələri ilə, komissiyon mükafatları və xidmət tarifləri ilə manevr etmək imkanlarına malik olduğu çərçivələr də dəyişkən olur. Bank xidmətlərinin alıcıları xüsusən də, əgər onlar bankın daimi müştəriləridirsə danışıqlar prosesində qiymətə təsir göstərərək əhəmiyyətli endirimlərə nail ola bilirlər.

Kommersiya bankları tərəfindən müştərilərə xidmətin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə əsas reyting göstəricilərindən biri də yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqidir.

Təcrübə göstərir ki, kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının genişləndirilməsi onların gəlir mənbələrini diversifikasiya etməyə şərait yaradır. Bir əməliyyat üzrə gəlirlərdən digər əməliyyat üzrə itkilərin kompensasiya edilməsi və ya gəlirlərin ixtisar edilməsi məqsədi ilə istifadə olunmasına imkan yaranır.

Bu baxımdan bank aktivlərinin və passivlərinin strukturunu nəzərdən keçirməklə aparılan əməliyyatlar üzrə yekunda müxtəlif tarixlərə aktiv və passivlərin gəlirlilik meyllərini cədvəl 2 –dən görə bilərik.

Cədvəl 2

Bank aktivlərinin və passivlərinin strukturu

	01.01.2012		01.04.2012		01.07.2012		01.10.2012		01.12.2012		01.01.2013	
	mln. manat	%-lə yekunda	mln. manat	%-lə yekunda	mln. manat	%-lə yekunda	mln. manat	%-lə yekunda	mln. manat	%-lə yekunda	mln. manat	%-lə yekunda
AKTİVLƏR												
Nəqd vasitələr	695,2	5,0	616,1	4,2	619,6	4,2	655,7	4,1	624,2	3,7	700,4	4,0
Müxbir hesablar	1336,4	9,6	1635,3	11,1	1062,4	7,2	1069,0	6,7	1080,5	6,4	1441,1	8,2
Maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və depozitlər	567,7	4,1	578,2	3,9	647,2	4,4	769,0	4,8	736,4	4,4	696,0	3,9
Müştərilərə kreditlər	8851,8	63,5	9118,4	62,1	9642,4	65,2	10130,4	63,3	10493,3	62,4	10681,3	60,5
Investisiyalar	1223,7	8,77	1283,7	8,74	1294,6	8,76	1256,7	7,86	1436,4	8,54	1600,9	9,07
Digər aktivlər	1272,0	9,12	1454,3	9,9	1512,6	10,23	2118,1	13,24	2450,3	14,57	2520,6	14,29
Cəmi aktivlər	13946,81	100	14685,9	100	14778,79	100	15998,92	100	16821,18	100	17643,45	100,0
PASSİVLƏR												
Cəmi öhdəliklər	11828,33	84,81	412522,0	85,27	12555,58	84,96	13658,35	85,37	14352,87	85,33	15088,13	85,52
Depozitlər cəmi	6673,4	47,85	7032,5	47,89	6823,1	46,17	7058,3	44,12	7428,8	44,16	7710,9	43,70
Maliyyə sektorundan alınmış kreditlər və depozitlər	4352,0	31,20	4554,2	31,01	4539,9	30,72	4755,8	29,73	4883,3	29,03	5172,1	29,31
Digər öhdəliklər	802,9	5,76	935,3	6,37	1192,5	8,07	1844,2	11,53	2040,8	12,13	2205,1	12,50
Kapital	2118,5	15,19	2163,9	14,73	2223,2	15,04	2340,6	14,63	2468,3	14,67	2555,3	14,48
Cəmi passivlər	13946,81	100,0	14685,90	100,0	14778,79	100,0	15998,92	100,0	16821,18	100,0	17643,45	100,0

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, 2012-ci il və 2013-cü ilin müxtəlif tarixlərində aktiv və passivlərin diversifikasiya dərəcələri azalma ilə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, 01 yanvar 2012-ci il tarixinə maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və depozitlər 4,1 faiz təşkil edirdisə, 01 yanvar 2013-cü il tarixə bu göstərici 3,9 faizə qədər azalmışdı. İnvestisiyalara yönəldilən vəsait 01 yanvar 2012-ci ildə 8,77 faizdən 01 yanvar 2013-cü il tarixə olan dövrə artaraq 9,07 faiz olmuşdur. Müştərilərə verilən kreditlər 01 yanvar 2012-ci il tarixinə 63,5 faiz təşkil edirdisə, 01 yanvar 2013-cü il tarixinə bu göstərici azalaraq 60,5 faiz olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər kommersiya banklarının həm aktiv, həm də passiv əməliyyatlarının diversifikasiya dərəcəsi aşağı olur, göstərilən xidmətlərin çeşidləri isə geniş olmur. Diversifikasiya müasir şəraitdə kommersiya bankların sabitliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artmasının əsas şərtlərindən biri olsa da, bütünlüklə bank və qeyri-bank əməliyyatlarının çeşidlərini həyata keçirməyi banklara qeyd-şərtsiz tövsiyə etmək mümkün deyil, çünki bu, bank resurslarından istifadənin effektivliyi nöqtəyinə nəzərdən heç də hər zaman özünü doğrultmur.

Rəqabətin kəskinləşməsi şəraitində diversifikasiya bankların sabitliyinin artırılmasının zəruri mənbəyi hesab olunur. Amma bank resurslarından istifadə edilməsi nöqtəyinə nəzərdən icra olunan əməliyyatların və göstərilən xidmətlərin həcmnin maksimum səviyyədə genişləndirilməsi heç də həmişə özünü doğrultmur.

Diversifikasiyanı həyata keçirərkən banklar aparılan əməliyyatların həcminə böyük diqqət yetirməlidirlər, çünki ayrıca əməliyyat növündən əldə olunan mənfəət kütləsi resursların təkrar bölüşdürülməsi və həyata keçirdiyi digər növ əməliyyatlardan yaranan itkilərin əvəzinin ödənilməsi üçün kifayət etməlidir. Bank fəaliyyətində miqyas effekti mövcuddur ki, diversifikasiya miqyas effektinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Fikrimizcə, müştərilərin artan tələbatlarının ödənilməsi və resurs bazasının genişləndirilməsi üçün bazarın coğrafi əhatə dairəsi genişləndirilməlidir. Kommersiya bankları tərəfindən tətbiq olunan, ən çox yayılmış genişlənmə forması bank filiallarının açılması prosesidir. Əgər bank bu prosesi həyata keçirmək üçün kifayət qədər resurslara malik deyilsə ərazi diversifikasiyasını təmin etmək üçün regional banklar və ya bank filialları ilə müxtəlif münasibətləri yaratmaqla, onlarla birgə fəaliyyət haqqında müqavilələr bağlamaq, digər bankların səhmlərinin kiçik bir hissəsini almaq olar.

Bankın fəaliyyətinin effektivliyi bilavasitə bankın ölçüsü ilə bağlı deyil. Ölkəmizdə kiçik və orta səviyyəli kommersiya bankları süni şəkildə ləğv olunmamalıdır, kiçik və orta səviyyəli kommersiya banklarının birləşməsinə şərait yaradılmalıdır. Hal-hazırda, ölçüsündən asılı olmayaraq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bütün kommersiya bankları effektiv işləmək, rəqabət qabiliyyətini və sabitlik səviyyəsini qoruyub saxlamaq üçün zəruri imkan-

lara malikdirlər.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində - “Azərbaycanın bank sistemi və veksellərdən istifadənin inkişaf perspektivləri” təhlil edilir. Burada əsasən Azərbaycanın bank sisteminin formalaşması və əməliyyatların aparılmasında qiymətli kağızların rolu, bank vekselinin iqtisadi əhəmiyyəti və dövlətinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, hər bir ölkə kimi Azərbaycan da inkişaf etdikcə biznes strukturlarının tələbləri genişlənir. Məhz bunun qarşılığında ölkədə fəaliyyət göstərən banklar müəyyən fəaliyyət həyata keçirməlidir. Müstəqil Azərbaycan bank sisteminin təşəkkül prosesi qısamüddətli xarakter daşısa da, ötən müddət ərzində Azərbaycanın Mərkəzi Bank sisteminin formalaşması üçün heç də asan olmamışdır. Bank sistemi kommersiya təşkilatlarının iqtisadi həyatına formalaşma, yaşamağa canatma, müflisləşmə, birləşmə kimi fazalarından keçmişdir. Bu gün banklar aktivlərinin və kapitalının həcmində, regional əhatəsinə görə digər maliyyə vasitələrini dəfələrlə üstələyir. Respublikada inkişaf etmiş, bazar prinsiplərinə əsaslanan iki pilləli bank sistemi düzgün və düşünülmüş pul-kredit siyasətinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir.

Son 10 il ərzində bankların fəaliyyətinin maliyyə nəticələri cədvəl 3-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3

Bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələri
(ilin əvvəlindən, vergilər ödənildikdən sonra)

İl, ay	Mənfəətlə işləyən bankların sayı	Bank sisteminin cəmi mənfəəti (mənfəətlə işləyən banklar üzrə)	Zərərlə işləyən bankların sayı	Bank sisteminin cəmi zərəri (zərərlə işləyən banklar üzrə)	Banklar üzrə əldə edilmiş yekun mənfəət (zərər)
2003	33	20,5	11	1,93	18,60
2004	28	38,9	14	7,87	31,03
2005	36	45,0	6	2,35	42,66
2006	30	62,08	13	13,00	49,08
2007	40	132,77	5	3,65	129,12
2008	38	192,08	8	7,40	184,68
2009	39	269,57	7	16,59	252,98
2010	32	165,84	13	45,57	120,27
2011	30	163,52	14	-322,51	-158,99
2012	33	195,51	10	-65,50	130,01

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, 2003-cü ildə 33 kommersiya bankı mənfəətlə işləmiş, bank sisteminin mənfəəti 20,5 mln.manat, 11 kommersiya bankı zərərlə işləmiş, bank sisteminin zərəri 1,93 mln.manat təşkil etmiş, əldə olunmuş mənfəət isə 18,60 mln.manat olmuşdur. Bu göstəricilər 2009-cu ildə artımla müşahidə olmuşdur. Belə ki, 2009-cu ildə 39 kommersiya bankı mənfəətlə işləməklə, 269,57 mln.manat gəlir əldə olunmuş, zərərlə işləyən kommersiya banklarının sayı artaraq 7- yə çatmış,

zərərin məbləği 16,59 mln.manat olmuş, ilin yekununa görə 252,98 mln.manat məbləğdə kommersiya bankları tərəfindən mənfəət əldə edilmişdir.2011-ci ildə 30 kommersiya bankları tərəfindən 163,52 mln.manat mənfəət qazanılmış, 14 bank 322,51 mln.manat zərərlə işləmiş, ilin sonunda kommersiya banklarının zərəri 158,99 mln.manat təşkil etmişdir. 2012-ci ildə isə 33 kommersiya bankı 195,51 mln.manat məbləğdə mənfəət əldə etmiş, 10 kommersiya bankı 65,50 mln.manat zərərlə işləməklə banklar tərəfindən ilin sonuna əldə olunan mənfəətin məbləği 130,01 mln. manat təşkil etmişdir. Kommersiya banklarının maliyyə nəticələrinin təhlili göstərir ki, zərərlə işləyən bankların sayı 2003-cü ildən başlayaraq artmışdır.

Bu baxımdan son on ildə kommersiya bankların minimal kapitalla tələbinin Mərkəzi Bank tərəfindən ardıcıl artırılması və konsolidasiya prosesinin təşviqi özəl bank sisteminin kapital bazasını möhkəmləndirmiş, bank sisteminin iriləşməsinə təmin etmişdir.

Azərbaycan Bank Sisteminin ilkin inkişafı hələ XIX əsrin 70-ci illərindən başlamışdır. Lakin Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin institutional və hüquqi quruculuğu 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsindən sonra başlanmışdır.

1994-1996-cı illər ərzində isə ölkədə bank əməliyyatlarının tənzimlənməsi məqsədi ilə qanunvericilik bazasının yaradılmasına və bank sisteminin formalaşmasında beynəlxalq təcrübəyə istinadən yeni metodların tətbiqinə başlandı. 18 mart 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı” “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı” adlandırılmaqla son illər Azərbaycanda bank sisteminin formalaşması və inkişafı naminə töhfəsini verməyə başladı və kommersiya banklarının fəaliyyəti qiymətli kağızlarla əməliyyatlara istiqamətləndi. Öz növbəsində qiymətli kağızlar bazasının tərkibində investisiya bazarının yüksək makroiqtisadi proseslərdə rolunu artırdı. Ölkədə formalaşan maliyyə bazarında qiymətli kağızların rolu artmaqla struktur quruluşuna görə bazara təsir imkanları genişlənməyə başladı. Bu isə kommersiya banklarının fəaliyyəti üçün daha əlverişli əməliyyatlarında qiymətli kağızlardan səmərəli istifadəyə üstünlük verilməklə bank vekselinin dövriyyəsinin tənzimlənməsini zəruri etdi.

Qiymətli kağızlar bazarında, veksəl dövriyyəsinin tənzimlənməsinin əsas üsullarından biri, vekselin uçotunun aparılması hesab edilir. Vekselin uçotu Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 15 aprel 2010-cu il tarixində təsdiq olunmuş “Kredit təşkilatlarında veksellərin uçotunun aparılması qaydaları”na uyğun aparılır. Vekselin uçotunu aparmaqda əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, pula ehtiyacı olan veksəl saxlayıcısı veksəl üzrə ödəniş müddəti çatana qədər vekseli indossament üzrə banka ötürür (satır) və bunun müqabilində zahirən sanki

vaxtından əvvəl pul almağa görə həmin məbləğdən uçot faizi və ya bank diskontu adlanan müəyyən faizi çıxılmaqla veksəl məbləğini alır. Bununla yanaşı uçot faizinin miqdarı vekseli uçota təqdim etmiş veksəl saxlayanın ödəniş qabiliyyətindən asılı olaraq bank tərəfindən müəyyənləşdirilir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$D=Ntr/100T$$

burada D-diskont;

N-vekselin nominalı;

t-veksəl üzrə borcun ödənilməsinə qalmış zaman, gün;

r-bankın uçot faiz stavkası;

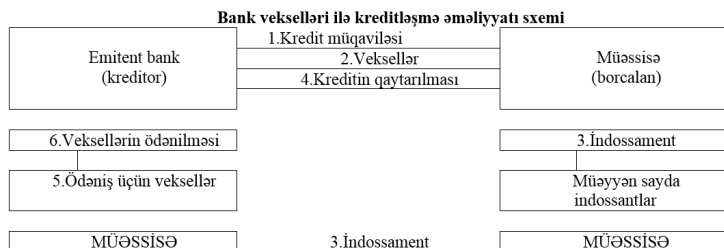
T-illik dövr (360gün).

Qeyd etmək lazımdır ki, bank üçün vekselin uçotu adi kredit razılaşması sayılır. Zahirən elə görünür ki, bank vekseli saxlama uçot faizi ilə borc verir, qarşılığında isə onun təqdim etdiyi vekseli girov qismində alır. Əslində isə veksəl saxlayan sadəcə olaraq indossament yolu ilə öz hüquqlarını banka ötürür. Buna görə də veksəl üzrə ödəyici bank borcu üzrə borclu olur.

Veksellərin dövriyyəsi üzrə beynəlxalq təcrübədə bütün veksəl kreditləri iki qrupa ayrılır. Belə ki, veksəl təqdimatı krediti-veksellərin ödəniş tarixinə qədər veksellərin əldə olunması (uçot krediti), yaxud veksəl girovu müqabilində kredit resurslarının təqdim olunması yolu ilə vekselləri əldə etmiş şəxslərin iqtisadi subyektləri olan müəssisələrin bank kreditləşməsi formasıdır. Bu vekseli əldə etmiş şəxslər qismində mal və xidmət satıcıları (təchizatçıları) çıxış etdiklərindən, veksəl təqdimatı kreditləri satıcılara verilən kreditlər adlandırılır.

Digər tərəfdən veksəl verilməsi krediti isə bankın müştərinin veksəl öhdəliklərini öz üzərinə götürməsi yolu ilə, vekselləri əldə etmiş şəxslərin iqtisadi subyektləri olan müəssisələrin bank kreditləşməsi formasıdır.

Son illərin təcrübəsinə istinadən qeyd edə bilərik ki, veksəl kreditlərinin klassik təsnifatında bir sıra düzəlişlər aparılmışdır. Bu zaman istifadə olunan sxemdə müəssisə öz bankı ilə kredit müqaviləsi bağlayaraq kredit resursları qismində sadə bank veksellərini öz sərəncamına alır. Və bank kredit müqaviləsi bağlayaraq öz müştərilərini veksellərlə kreditləşdirir. Belə ki, vekseli əldə etmiş şəxslər bank vekselləri ilə öz tədarükçülərinə ödəniş həyata keçirirlər. Bundan sonra veksəl zəncirvari qaydada bir müəssisədən digərinə keçməklə onlar arasında hesablaşma aparıla bilər və müəyyən mərhələdə ödəniş üçün banka təqdim edilir. Qeyd edək ki, vekselin bank tərəfindən ödənilməsi, kredit müqaviləsinin ödənilməsi müqabilində bankın əldə etdiyi vəsaitlər hesabına həyata keçirilir.



Şək. Bank vekselləri ilə kreditləşmə əməliyyatı.

Təcrübədə vekselin kreditləşməsinin bu sxemi daha geniş yayılmışdır. Onun əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, qarşılıqlı hesablaşmalar zamanı bank veksellərindən istifadə olunduqda, vekseli əldə etmiş şəxs vekselin ödənilməsi zamanı pul alacağına əmindir, çünki ödəyici bank olur. Bu cür kredit üzrə faiz dərəcəsi bazara nisbətən 3-4 dəfə aşağı olur, çünki bank kreditin verilməsi üçün pul resursları ayırmır. Bundan əlavə, veksellərlə hesablaşmalar müəssisənin hesablaşma hesabındakı vəsaitlərin hərəkətinə müdaxilə etmir. Bu da öz növbəsində, hesablaşmaları sürətləndirir, müəssisənin öz pul vəsaitlərindən istifadə etməsində manevr imkanlarını artırır.

Təcrübə göstərir ki, qiymətli kağızlar - müasir mülki hüququn və bazar iqtisadiyyatının zəruri institutudur. Əgər hələ iyirmi il bundan əvvəl ölkəmizin əksər əhalisi bunun nə demək olduğunu çətinliklə dərk edirdisə, formalaşan yeni iqtisadi münasibətlər sistemi bizi bu amillə daha yaxından tanış olmağa sövq etdi.

Qiymətli kağızlar institutu bütün dünyada mülki (özəl) hüququn ən qədim tərkib hissəsi hesab edilir. Hüquqi kateqoriya kimi, qiymətli kağızlar, ticarət dövryyəsinin tələbatları sayəsində möhkəm mövqə tuturlar. Bununla belə, qiymətli kağızların dövryyəsinin hüquqi tənzimlənməsinin bu və ya digər məsələləri ilə əlaqədar mübahisələr indiki dövrümüzdə də səngimək bilmir. Müxtəlif dövrlərdə mütəxəssislər qiymətli kağızların əhəmiyyətini və nüfuzunu müxtəlif şəkildə qiymətləndirərək şərh ediblər. Bu problemə bugünkü günün baxışı da birmənalı deyil.

İstənilən halda, fikir ondan ibarətdir ki, qiymətli kağızların məqsədi əmlak münasibətlərinin iştirakçıları arasında aparılan hesablaşmaları sürətləndirmək, pul- əmtəə və kredit münasibətlərinə geniş subyektlər dairəsini cəlb etməkdir. Bu, qiymətli kağızların əsas funksiyalarından biridir.

Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar bazarı qiymətli kağızların emissiyası və tədavülü onun iştirakçılarının fəaliyyəti və bu fəaliyyətin tənzimlənməsi, qiymətli kağızların buraxılması və tədavülü vasitəsilə ictimai kapitalın fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması, investisiyalarda gəlir və risklərin bölgüsü münasibətləri ilə bağlı iqtisadi münasibətlər sistemini formalaş-

dırır. Bu sistemin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təşkili və normal fəaliyyəti ölkədə maliyyə münasibətlərinin sağlamlaşdırılmasının, səmərəli pul-kredit siyasətinin formalaşmasının vacib şərtidir.

Bu baxımdan qeyd olunan amillər milli iqtisadiyyatda qiymətli kağızlar bazarının dinamik inkişafını təmin edir, bank əməliyyatlarının diversifikasiyasında veksellərinin rolunu artırır və kommersiya banklarının veksellərlə əməliyyatlarının aparılması üçün daha geniş şərait yaradır, bu isə öz növbəsində qiymətli kağızlar bazarının yüksək potensiala malik olduğunu təsdiq edir.

Tədqiqat işinin yekununda əldə olunan nəticələr və təkliflər verilmişdir.

Aparılmış dissertasiya tədqiqatının əsas nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir:

➤ Azərbaycanın formalaşan maliyyə bazarında banklar mühüm rola malikdir. Kommersiya banklarının üstün şəkildə inkişaf etməsi maliyyə bazarının düzgün formalaşması, maliyyə-kredit təşkilatlarının öz üzərinə götürdükləri funksiyalarla şərtlənir. Bununla yanaşı ölkədə maliyyə bazarının gələcək inkişaf perspektivlərinə uyğun olaraq boş qalan yerlərin doldurulması üçün ixtisaslaşdırılmış institutların yaradılması zəruridir.

➤ İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarının tərkibində əhəmiyyətli yer tutur və hətta onu maliyyə bazarı ilə eyniləşdirirlər. İqtisadçı alimlər arasında maliyyə bazarının quruluşuna dair bir mənalı fikir yoxdur. Fərqli fikirlərin səbəbi maliyyə və pul bazarının mahiyyətinin, onların qarşılıqlı fəaliyyətinin müxtəlif şəkildə başa düşülməsidir. Maliyyə bazarı maliyyə vasitələri ilə ticarətin təşkili və qeyri formal sistemləri çıxış edir. Bu bazarda pulun mübadiləsi, kreditin verilməsi və kapitalın toplanması baş verir. Mal qismində şəxsi pullar və qiymətli kağızlar, o cümlədən veksəl çıxış edir.

Bank vekselinin iqtisadi və hüquqi mahiyyəti imkan verməlidir ki, bu növ qiymətli kağızdan bir sıra məqsədlərə istifadə edilsin. Bu zaman ilk olaraq bank depozitinin rəsmiləşdirilməsi üçün depozit bank vekseli qismində, eyni zamanda kredit bank vekseli və hesablaşma bank vekseli qismində istifadəyə şərait yaranar.

➤ Mövcud veksəl qanunvericiliyinin hüquqi cəhətdən mükəmməl olmaması vekselin qeyd-şərtsizliyini təhlükəyə məruz qoyur, bu isə bank veksellərinə olan inama və onların likvidliyinə təsir göstərir. Problemin vaxtında həll olunmaması isə bank vekselinin bir borc öhdəliyi kimi nüfuzuna xələl gətirir. Veksəl dövryyəsinə nizama salmaq, dövryyənin kredit aləti qismində vekselin potensialından tam şəkildə istifadə etmək üçün ölkədə veksəl sövdələşmələrinin, bank vekselinin, veksəl prosedurlarının, veksəl əməliyyatlarında iştirak edən iqtisadi subyektlərin hüquq və öhdəliklərinin rəsmiləşdirilməsi qaydasını dəqiq tənzimləyən zəruri qanunvericilik bazası yaradılmalıdır.

➤ Bank veksellərinin dövriyyəsinin inkişafının bir sıra səbəbləri var. Ən əsas səbəblərdən biri bazar iqtisadiyyatının inkişafıdır. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətləri Milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi pul-kredit, bank-maliyyə sektorunu da əhatə edir. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə baş verən iqtisadi tənəzzülün nəticəsi olaraq, o dövrdə veksellərdən istifadə qeyri-mümkün idi. Çünki həmin dövrlərdə yaranan çoxlu sayda kommersiya bankları fəaliyyətini düzgün qura bilmirdilər. Bu baxımdan müasir şəraitdə veksellərə olan tələbat ölkədəki iqtisadi münasibətlərin inkişafının xüsusi şərtləri hesab olunmalıdır.

➤ Qiymətli kağızlar bazarında veksəl münasibətlərinin ən açıq və etibarlı iştirakçıları kommersiya banklarıdır. Kommersiya bankları veksəl təqdimatçıları və veksəl bazarlarının fəal operatorları hesab edilməlidirlər.

➤ Bir sıra məqsədlər üçün kommersiya bankları tərəfindən kütləvi şəkildə dövriyyəyə veksellər buraxılır. Burada əsas məqsəd şəxslərin əlavə pul vəsaitlərini banka cəlb etsinlər; ölkədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin dövriyyə vəsaitlərini artırınsınlar; müştərilərlə təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı hesablaşmaların aparılmasını təşkil etmək və kommersiya banklarının büdcəyə məcburi ödənişlərini azaltmaqdır.

➤ Kommersiya bankları şəxsi veksellərin köməyi ilə müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin sabit və nisbətən ucuz mənbəyi hesabına əlavə resurslar cəlb edir, Milli iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarını artırır, kredit alətləri ilə dövriyyədə pul kütləsini artırır. Kommersiya banklarının fəaliyyətində bank veksellərindən istifadə olunması imkanları araşdırılmalı və veksellərə maraq artırılmalıdır.

➤ Bank diversifikasiyası kommersiya banklarının həm aktiv, həm də passiv əməliyyatlarını əhatə edir. Bu prosesin həyata keçirilməsinin məqsədləri və əsas prinsipləri müəyyən edilməklə, diversifikasiyanın həyata keçirilməsi imkanları müəyyən olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkəmizdə bir çox kommersiya bankları öz fəaliyyətini daha gəlirli sahələrə yönəltməklə diversifikasiyadan istifadə etməlidirlər.

➤ Bank əməliyyatlarının diversifikasiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya banklarının fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təşkilatı formalarının təsir səviyyəsi müəyyən edilməklə, mərkəzləşdirilmiş şəkildə təyin olunan normativlər və məhdudlaşdırıcı şərtlər qismində tənzimləyicilər bankların öz fəaliyyətini diversifikasiya etməsi imkanlarına güclü təsir göstərir.

Rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək üçün kommersiya bankı əməliyyatlarını diversifikasiya edərək maliyyə xidmətləri sahəsində üç istiqamətdə rəqabətini gücləndirməlidir. Kommersiya bankları əhalinin etibarına, müştərilər üçün rahatlığa və tərəfdaş münasibətlərinin qorunub saxlanmasına daha çox üstünlük verməlidir. Eyni zamanda beynəlxalq

bankların təcrübəsi ümumləşdirilərək belə bir nəticə əldə olunmuşdur ki, rəqabət mübarizəsində qalib gələn bank mənfəətin yüksəldilməsi, bank fəaliyyətinin effektivliyi, aparılan əməliyyatlara çəkilən xərclərin azaldılması kimi vəzifələri önə çəkməlidir. Qalib gələn bank öz fəaliyyətini maksimum effekt verən məhsulların buraxılmasına və xidmətlərin göstərilməsinə yönəltməyə çalışmalıdır.

➤ Dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da zaman-zaman bankların birləşdirilməsi baş verir. Bankların birləşdirilməsi əsasında ərazi və çeşid diversifikasiyası birləşmiş təşkilatın dövriyyəsidəki dəyişiklikləri azaltmaq hesabına həmin təşkilatın ümumi riskini azalda bilər. Lakin buna baxmayaraq zəif inkişaf etmiş kommersiya bankları (konsolidasiya olunmasına) birləşmələrə son dərəcə riskli əməliyyatlar kimi yanaşmalıdırlar.

➤ Təcrübədə xarici banklar qeyri-effektiv bank əməliyyatlarını həyata keçirməkdən imtina etməklə öz biznesinin bir hissəsini bazarın digər iştirakçılarına ötürürlər və göstərilən xidmətlərə görə ödənişi genişləndirirlər. Məhdud bank resurslarından istifadə effektivliyi nöqtəyi-nəzərindən, həyata keçirilən əməliyyatların və göstərilən xidmətlərin maksimum səviyyədə genişləndirilməsi heç də hər zaman özünü doğrultmur. Bu baxımdan ölkəmizdə kiçik banklar bunu nəzərə almalıdırlar.

➤ Diversifikasiya bank işində mövcud olan miqyas effektinin həyata keçirilməsinə də kömək edir. Göstərdikləri xidmətlərin bütün çeşidləri üzrə əməliyyatların həcmnin eyni zamanda artırılması problemlərinin həlli zamanı kiçik və orta səviyyəli banklar iri banklarla müqayisədə heç də pis vəziyyətdə olmurlar. Ərazi diversifikasiyasını təmin etmək üçün kiçik banklar regiondakı bank filialları ilə müxbir münasibətləri yarada, onlarla birgə fəaliyyət haqqında müqavilələr bağlaya, digər bankların səhmlərinin bir hissəsini ala bilər.

➤ Çeşid diversifikasiyasını həyata keçirərkən miqyas effektinin potensial təsiri səbəbindən kiçik banklar bəzi əməliyyat xidmətləri bazarında əlverişsiz mövqe tuturlar. Buna görə də hər bir xidmət növünün mənfəətliliyini hesablamaq lazımdır. Eyni zamanda bank müəyyən növ əməliyyatların aparılması nəticəsində itkiyə məruz qalırsa, kənar təşkilatın xidmətlərini cəlb etmək daha effektiv olur. Bu isə aparılan bank əməliyyatlarına çəkilən məsrəfləri azaltmaqda və gəlirliyini yüksəltməkdə banka kömək edə bilər.

➤ Maliyyə çətinliyi şəraitində bankların əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bank sisteminin gələcək restrukturizasiyasının gözlənilməliyi və həmin restrukturizasiyanın bankların sayının kəskin sürətdə azaldılmasına yönəldiləcəyi bir şəraitdə kommersiya banklarının birləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur.

➤ Mövcud inkişaf şəraitdə diversifikasiya kommersiya banklarında aktivlərin və passivlərin keyfiyyətini yüksəldir. Və bunun üçün peşəkar idarə

rəetmə tələb olunur. Kommersiya bankının əməliyyatlarının diversifikasiyasında bank vekselləri mühüm rol oynayır. Bank vekselləri hər hansı digər alət kimi, Milli iqtisadiyyatın mövcud problemlərinin həllinə kömək etməklə bərabər, eyni zamanda müsbət proseslərin inkişafına səbəb ola bilər. Milli iqtisadiyyatda bank vekselinin dövryyəsinin mənfəti təsirlərini aradan qaldırmaq və onların baş verməsinin qarşısını almaq üçün ilk növbədə mükəmməl qanunvericilik bazasını yaratmaq, eyni zamanda maliyyə imkanları cəhətdən qeyri-sağlam və ödəniş qabiliyyətinə malik olmayan banklara veksəl buraxılışını qadağan etmək və büdcə çatışmazlığının maliyyələşdirilməsində bank veksellərindən istifadəyə icazənin verilməsi üçün əsas şərtlər müəyyən olunmalıdır.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticə və təkliflər dərc olunmuş aşağıdakı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Azərbaycanı bank sisteminin xüsusiyyətləri və iqtisadiyyatın inkişafında rolu. Audit jurnalı № 2, Bakı 2010. s.59-64.

2. Qloballaşma şəraitində dövlətin maliyyə kredit siyasəti və onun inkişaf perspektivləri. İqtisadiyyat və Audit jurnalı № 1-2. Bakı -2010. s. 35-40.

3. Kommersiya banklarının qiymətli kağızlarla əməliyyatlarının mahiyyəti və fəaliyyət növləri. İpək Yolu jurnalı № 2. Bakı 2012.s. 116-122.

4. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və makroiqtisadi funksiyaları. Milli-iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, beynəlxalq elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, 27-28 iyun 2012.s. 734-737.

5. Bank sektorunda şəffaflıq problemləri. Müasir şəraitdə şəffaflığın artırılmasında auditin rolu. Beynəlxalq elmi-praktiki simpoziumunun materialları. Bakı 15-16 mart 2012. s.113-117.

6. Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində nəzarətin yeri və rolu. Elmi-praktiki simpoziumunun materialları. Bakı, 2013.

7. Управление портфелем проектов в коммерческих банках. Управление проектами в развитии общества. Материалы X Международной Конференции. Киевский Национальный Университет. Киев.17-18 май 2013.с.38-39.

8. Bank risklərinin idarə olunması. Azərbaycanın Vergi jurnalı №4. Bakı, iyul-avqust 2013. s.153-162.

9. Методологические основы управления банковскими рисками. Журнал, Инвестиция: практика и опыт. Киев,-2014.



РЕЗЮМЕ

Вахабзаде Нигяр Миргасым кызы

Пути увеличения роли банковских векселей в диверсификации операций коммерческого банка

Диссертационная работа состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

В вводной части диссертационной работы обоснована актуальность темы, определены состояние изучения проблемы, цели и задачи исследования, рассмотрены теоретико-методологические основы, научная новизна и практическое значение работы, а также возможности испытания результатов исследования и использования их в практике.

В первой главе диссертационной работы исследована «Формирование банковской системы и значение наличия векселя в экономических процессах». Здесь определены характерические свойства формирования и развития банковской системы, суть, виды и направления развития векселей на рынке ценных бумаг.

Во второй главе диссертационной работы рассматриваются «Пути анализа диверсификации операций коммерческих банков и повышения их рациональности». Здесь проанализирована роль диверсификации операций, совершаемых коммерческими банками, а также исследованы механизмы воздействия диверсификационных операций на формирование банковских доходов и пути усовершенствования предложений по их рационализации.

В третьей главе диссертационной работы проанализированы «Банковская система Азербайджана и перспективы развития использования векселя». В этой главе исследуется роль ценных бумаг в формировании и совершении операций в банковской системе Азербайджана, а также экономическое значение банковских векселей и свойства регулирования их оборота.

В заключении диссертационной работы внесены предложения на основании результатов исследования.



SUMMARY

Nigar Mirgasim Vahabzade

Methods of enhancement of the significance of banking bills in diversification of operations of commercial bank

The thesis consists of introduction, three chapters, conclusion and list of used literature.

The introduction of the thesis grounds the relevance of the topic and determines the state of researching the issue and, reviews the theoretical-methodological basis, the scientific novelty and practical significance of the work as well as possibility of trying the results of the investigation and their using in practice.

The 1st chapter of the thesis investigates «The formation of banking system and the importance of the involvement of banking bills in economic processes». It determines the characteristic features of establishment and development of the banking system as well as the essence, types and directions of development of bills in the securities market.

The 2nd chapter of the thesis reviews «The ways of analysis diversification of operations of commercial banks and increase of their rationality». This chapter analyses the role of diversification of the operations implemented by commercial banks as well as investigates the mechanisms of impact of the diversification operations on formation of banking incomes and the ways of enhancement of the proposals for their rationalization.

The third chapter of the thesis analyses «Banking system of Azerbaijan and the development perspectives of using banking bills». This chapter researches the role of securities in formation and implementation of operations in the banking system of Azerbaijan as well as the economic significance of the banking bills and features of regulation of their turnover.

The conclusion of the thesis includes the proposals basing upon the results of the investigation.



**МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

БАХАБЗАДЕ НИГЯР МИРГАСЫМ КЫЗЫ

**Пути увеличения роли банковских векселей
в диверсификации операций коммерческого банка**

5308.01 – «Общая экономика»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономике

Гянджа - 2014

Kağız formatı (210x297) ¼
Kağız №1, uçot çap vərəqi 1,0 ç.v.
sifariş № 14, tiraj 100

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin mətbəəsi

Rezoqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdur.
Gəncə şəhəri, Ozan küçəsi, 102

